

ગુજરાતી વિરામ ચિન્હો : વિમર્શ અને પરિચય

ડૉ. આરતીબેન પટેલ

આચાર્ય અને અધ્યક્ષ

ગુજરાતી વિભાગ

એન.પી.પટેલ મહિલા આટસકોલેજ, પાલનપુર

1. પ્રસ્તાવના

બોલાતી ભાષામાં ઉક્તિનું પરસ્પર કે આંતરિક વિભાજન કરવા વિરામ, વિલંબન વગેરેનો આશરો લેવાય છે. લેખનમાં આવું સહાયક કે પૂરક કાર્ય વિરામ ચિન્હો કહે છે. શબ્દ કે વાક્યનો વિભાગ, સમાપ્તિ, અસમાપ્તિ અમુક અંશની ગૌણતા, પુરકતા, પ્રશ્ન આશ્ચર્ય વગેરેનો કાકુ, અમુક અંશનો લોપ ઉક્તિનું વક્તૃત્વ કે ક્રતૃત્વ વગેરે સુચવનારા એમ વિભિન્ન કાર્ય કરનારા સંકેતોને 'વિરામચિન્હ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વિરામચિન્હો લિપિનો જ એક ભાગ છે. લિપિના અન્ય અંશોથી એનું મહત્વ ઓછું નથી. વિરામચિન્હોને ભાષા-લિપિ સાથે ગાઢ સંબંધ છે. ટૂંકમાં કહેવું હોય તો જેમ આપણે સુરના આરોહ-અવરોહ, મુખવાસ અને ચેષ્ટાઓથી વ્યવહાર ભાષને અસરકારક બનાવીએ છીએ તેમ વિરામચિન્હો લેખનભાષાને અસરકારક બનાવે છે.

2. વિરામચિન્હો

શબ્દચર્યા

જોસેફ વાનસામરન ટેલરે ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણમાં વિરામચિન્હોનો અર્થ આ રીતે આપ્યો છે. વિરામ (વિ. ઉપસર્ગ : રમ, રહેવું-થંભવું) એટલે આચકો ખાવો, વાક્યામાં આચકો ખાવાના બે કારણ છે.

(૧) શ્વાસને વાસ્તે : વાક્ય લાંબું થાય તો બોલતા શ્વાસ પહોંચે નહીં. માટે તેમાં એક, બે કે અધિકવાર થોડું થોભવું પડે છે.

(૨) અર્થની સ્પષ્ટતા ને વાસ્તે : એટલા માટે કે બોલેલી ભાષાનો સાંભળનાર અને લખેલી ભાષાનો વાંચનાર ગૂંચવણ વિના અર્થ સમજી શકે.

3. વિરામચિન્હોનું પ્રયોજન રોબર્ટ બ્રિટેઇન

વિરામચિન્હો તે વાક્યમાં શબ્દસંકેતોથી જે અર્થ વાચકને સ્પષ્ટ રીતે સંક્રાંત થયો નથી. તે તેને પહોંચાડવા માટે વપરાતી પરંપરાગત નિશાનીઓ છે.

હેરી શો :- વિરામચિન્હોનું એકમાત્ર સાચુ પ્રયોજન તે લખાણની સ્પષ્ટતામાં સહાયભુત થવું તેને ગણે છે. ઉપરાંત

(૧) વિરામચિન્હોનો દેખાતી રીતે લેખન-મુદ્રણનો વિષય છે.

(૨) વિરામચિન્હોને ઉચ્ચારણરીતિ સાથે સંબંધ છે.

(૩) વિરામચિન્હોઅર્થની સ્પષ્ટતા માટે છે.

(૪) વિરામચિન્હો વિશિષ્ટ અર્થનો બોધ કરવામાં વાચકને મદદરૂપ થાય છે.

4. વિરામચિન્હોનો વિકાસક્રમ

આજે ભાષામાં આપણે જે વિરામચિન્હો વાપરીએ છીએ તે મુળે આપણા નથી. આરંભકાળમાં તો આપણે ત્યાં લખાણમાં વિરામચિન્હો હોવાનું જણાયુ નથી. તે પછીથી લખાણમાં આવે છે.

- (૧) ઇ.સ. પુર્વે ત્રીજી સદીના અશોકના શિલાલેખોમાં એકેય વીરામચિન્હન વપરાયુ નથી. સમયાંતરે જ્યાં વાક્યાર્થે પૂરો થતો ત્યાં પુર્ણ વિરામચિન્હ ઇંડા ચિન્હ "।" વપરાતું થયું વળી, બે ઊભા ઇંડા "||" વાપરવાની પદ્ધતિ પણ અમલમાં આવી. વિષય પુરો થતા, સમાપ્ત થતો હોય ત્યાં "|| ૦ ||" આમ લખાતું પરંતુ એ સંકેતોનો વિરામચિન્હોમાં સમાવેશ થાય એમ નથી.
- (૨) સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાના ગ્રંથોમાં વિરામચિન્હો તરીકે ઊભી લીટીનો નો "।" પ્રયોગ સામાન્ય હતો. જેમ કે શ્લોકાર્ધ પછી કે વાક્યખંડમાં નાનાં નાનાં વાક્ય પૂરાં થતાં હોય ત્યાં "।" ઊભી લીટી અને સંપૂર્ણ શ્લોકને છેડે તથા સંપૂર્ણ વાક્યખંડને છેડે પુરી બે "||" ઊભી લીટી મુકવામાં આવતી.
આપણે ત્યાં જે વિરામચિન્હો યોજનાવામાં આવે છે. તે આપણને મુખ્યત્વે અંગ્રજી લેખન માંથી મળ્યાં છે.

5. વિરામચિન્હોની યાદી

શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીએ 'ગુજરાતી ભાષા લેખન' (૧૯૫૨) માં મુખ્ય વિરામચિન્હોમાં નીચેનાં છ વિરામચિન્હો આપ્યાં છે.

(૧) . પૂર્ણ વિરામ	(૪) , અલ્પવિરામ
(૨) ? પ્રશ્નાર્થ ચિન્હ	(૫) ; અર્ધવિરામ
(૩) ! ઉદગાર ચિન્હ	(૬) : મહાવિરામ

આ ઉપરાંત તેમણે બીજા આઠ પ્રકીર્ણ આપ્યા છે. જે પ્રમાણે છે.

(૧) – લઘુ રેખા	(૫) ' વર્ણલોપચિન્હ
(૨) – ગુરુરેખા	(૬) ... ખંડવર્ણચિન્હ
(૩) ‘ ’ કે ‘ ’ અવતરણચિન્હ	(૭) ^ કાક્યદચિન્હ
(૪) ( ), { }, [] કોંસ	(૮) * કુદડી

6. વિરામચિન્હોનો પરિચય

(૧) અર્ધવિરામ(;) વિરામની દૃષ્ટિ એ તેનું સ્થાન અલ્પવિરામ અને પૂર્ણવિરામ વચ્ચેનું હોઇ તેને 'મધ્યવિરામ' નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે. અર્ધવિરામ અલ્પવિરામ કરતાં સબળ ચિન્હ છે. કારણ કે તે વાક્યાંશો વચ્ચે વધુ વિરામ અથવા વધુ અવકાશ સુચવે છે. આ ચિન્હ વાક્યન વચમાં જ આવે છે. અને માત્ર વાક્ય વિધાનના વિભાજનનું કામ કરે છે.

(૨) અલ્પવિરામ (,) અલ્પવિરામ પ્રમાણમાં વધારે વપરાતું અને તેથી મહત્વનું ચિન્હ છે. આ ચિન્હ વાક્યાન્તર્ગત ચિન્હ છે. અને તે લખાણમાં શબ્દો, શબ્દગુચ્છો, વાક્યખંડો અવાન્તર વાક્યો કે પેટા વાક્યોનું વિભાજન સુચવે છે.

(૩) અવતર ચિન્હો (‘ ’ કે ‘ ’)

શબ્દ શબ્દસમૂહ, ઉપવાક્ય, વાક્ય, પરિચ્છેદ કે પરિચ્છેદોને આ ચિન્હો સીમાંકિત કરે છે. જ્યારે પોતાના કથનમાં કે લખાણમાં બીજાના કથન કે લખાણનો ઉપયોગ કરવો હોય છે. ત્યારે તેનો નિર્દેશ કરવા આ ચિન્હો વપરાય છે.

અવતરણના આરંભે એક અથવા બે અને અવતરણ ના અંતે એક અથવા બે ચિન્હો કરાય છે. આમ, ‘અવતરણ’ અથવા “ અવતરણ” એમ લખાય છે. ‘અવતર’ અથવા “અવતરણ” એમ લખાતું નથી. અવતરણ ચિન્હોમાં જે કંઈલખાણ આવે છે તે જે તે વ્યક્તિનું યથાથર્ લખાણ છે. એમ સુચવે છે. કેટલીવાર (મુખ્ય) અવતરણમાં પણ (પેટા) અવતરણ હોય છે. આવા સંજોગોમાં મુખ્ય અવતરણ ચિન્હો “ ” અને પેટા અવતરણને “ કેવડાં અવતરણ ચિન્હો અંકિત કરવા.

(૪) ઉદગાર ચિન્હ (!)

આ ચિન્હ પ્રબળ ઉમ્મિ, વિસ્મય, ભાર, કોઈ રીતની સચોટ આજ્ઞા વગેરે બતાવવા માટે વપરાય છે. તો કટાક્ષ કે વક્રોક્તિ દર્શાવવા પણ ચિન્હોનો ઉપયોગ થાય છે. સાધારણ રીતે આ વિરામચિન્હ સમાપનનું છે. પરંતુ અમુક પ્રકારના લાગણી બતાવનાર શબ્દ કે શબ્દગુચ્છો પછી પણ વપરાય છે. આ ચિન્હને માટે માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘ કુલાવેલા ટોપચાવાળુ પૂર્ણવિરામ જ છે. (ધ પિરિયડ ઘેટ)

(૫) કાકચદચિન્હ (^) :

આ ચિન્હ ‘ઘોડી’ કે ‘મોરપગલું’ પણ કહે છે. અંગ્રેજીમાં તેને કેરેટ કહે છે. લખાણમાં કશુક રહી ગયું હોય, કશુક ખૂટતું હોય તો તેનો નિર્દેશ આ ચિન્હ કરે છે.

(૬) કૌસ ( ), { }, || : આ ત્રણ પ્રકાર ના કૌસ આપણે વાપરીયે છીએ, જેને અનુક્રમે ચંદ્રાકાર કૌસ, કોણાકાર (ખૂણિયાં) કૌસ, છગડીયા કૌસ નામથી ઓળખીએ છીએ.

મુળ લેખક દ્વારા નહી પણ બીજા કોઈ દ્વારા જ્યારે લખાણમાં સુધારાવધારા ટીકાટિખ્પણી આદિ ઉમેરવામાં આવે ત્યારે એવા ઉમેરાઓને સીમાંકિત કરવાનું કામ કૌસ કરે છે.

(૭) ગુરુરેખા (-)

ગુરુરેખાને કેટલાક ‘ મહારેખા’ પણ કહે છે. ચાલુ વિચારધારામાં કથનપ્રવાહમાં કોઈ વૈચારિક અથવા અન્ય કારણે અવરોધ અથવા વળાંક યા પલટો આવે તો તે સુચવવા ગુરુરેખા વપરાય છે. તે વાક્યને અંતે પણ આવે છે. તે ઉપરાંત ગુરુરેખા ઉદઘાટનઘ વિભાજન, સીમાંકન અને સમાપનનું કામ કામ પણ કરે છે.

(૮) ગુરુવિરામ (:)

ગુરુવિરામ ને ‘વૃષ્ટિવિરામ અને મહાવિરામ’ પણ કહેવામાં આવ્યું છે. આ ચિન્હને ‘ A mark of Expectation or Addition’ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. તેનું પ્રથમિક કાર્ય હવે પછી લખાણમાં જે કાંઈક આવી રહ્યું છે તે પ્રત્યે વાચકને સાવધાન કરવાનું સાકાંક્ષ કરવાનું છે. ટૂંકમાં વાક્ય, ગુરુવિરામ પુર્વે પ્રસ્તાવિત થયું હોય તેનો ખુસો સમજૂતી અર્થવિસ્તાર, સમર્થન, વિવરણ, પૃથ્થકરણ વગેરે ગુરુવિરામ પછીના વાક્યાંશ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. ગુરુવિરામ ‘:’ લખાય છે. ‘:’ આ પ્રમાણે નહિ.

(૯) તિર્યક ચિન્હ (/)

આ ચિન્હને અંગ્રેજીમાં Bar (virgule) કહે છે. કેટલાક તેને slash પણ કહે છે. આ ચિન્હનું મુખ્ય કાર્ય વિભાજનનું છે. ઉપરાંત તે નીચે મુજબના કેટલાક ઉપયોગમાં આવે છે.

(૧) બે અર્થ એક સામટા સુચવવા માટે : દા.ત. : છોકરાઓ અને / અથવા છોકરીઓ આ હરીફાઈમાં ભાગ લઈ શકશે. અહીં ‘ અને’ અને ‘અથવા’ એમ બે અર્થ સુચવવા માટે તિર્યક ચિન્હ વપરાયું છે.

(૨) સીધી લીટીમાં સળંગ (ગઘની જેમ) લખાતી કાવ્યાની પંક્તીઓ જુદી પડવાં

(૩) તારીખ, માસ, વષર્ છૂટા પડવા.

(૪) અપૂર્ણાક રકમોને એક જ લીટીમાં લખવા માટે

(૫) ભુલથી સુધારાની સાથે ભુલો અલગ પાડવા માટે વપરાય છે.

(૧૦) ત્રણ ટપકાં (...):

આ ચિન્હ ત્રણ ટપકાં તરીકે ઓળખાય છે. અંગ્રજીમાં તેને Ellipsis કહે છે. આ ચિન્હ વાક્યમાંથી શબ્દ કે શબ્દો કાઢી નાખ્યા હોય ત્યારે એના નિર્દેશ માટે વપરાય છે.

(૧૧) પૂર્ણ વિરામ (.): આ ચિન્હ સૌથી વધારે પ્રમાણમાં વપરાતું ચિન્હ છે. તે વાક્યનો અંત સુચવનારું ચિન્હ છે. તે વાક્યવિરામ અથવા વિચારના એક એકમનો વિરામ સુચવનારા ચિન્હ છે.

(૧૨) પ્રશ્નચિન્હ (?):

આ ચિન્હ ‘ પ્રશ્નચિન્હ’ અથવા ‘ પ્રશ્નાર્થચિન્હ’ અથવા ‘ પ્રશ્નવિરામ’ અનથવા ‘ પ્રશ્નાર્થ વિરામ’ કહેવામાં આવે છે. પ્રશ્નના હેતુથી વાક્યના અંતે પ્રશ્નચિન્હ આવે છે. અને જો આ ચિન્હને કૌસમાં મુકીએ તો એની આગળ આવતી વિગત અથવા આંકડા વગેરેની શંકાસ્પદતા કે અનિશ્ચિતતાનું સુચન થાય છે.

(૧૩) કુદડી (*):

આ ચિન્હ અંગ્રજીમાં Asterisk તારક કહે છે. કુદડી લખાણમાં પરિચ્છેદો, ખંડી છુટા પડવા માટે વપરાય છે. પાદટીપ માટે કુદડી વાપરીએ તેને સ્થાને *,÷,+ ,× આવાં ચિન્હો પણ વાપરી હકાય છે. હાલમાં કુદડીને બદલે અંક વિશેષ પ્રચારમાં છે. તેથી તેને (કુદડીને) વિરામચિન્હ કહેવાય કે નહિ એ પ્રશ્ન પણ થવા સંભવ છે.

(૧૪) લોપ ચિન્હ (ˆ):

આ ચિન્હને લોપચિન્હ અથવા લોપક ચિન્હ કહે છે. તે આ મુજબના કાર્ય કરે છે.

(૧) કેટલાક શબ્દોમાં વર્ણલોપ સુચવવા પ્રયોજાય છે.

દા.તા : ન આવતો : ન’ વતો

કોઇક : કો’ક વગેરે

(૨) સંખ્યાઓમાં ક્યારેક અમુક આંકડાઓનો લોપ સુચવવા આ ચિન્હ વપરાય છે.

દા.ત. : તેનો જન્મ ’ ૩૨ માં થયો. ભારત ૧૫-૮-’૪૭ ના રોજ આઝાદ થયો..

(૧૫) વિગ્રહરેખા (-) તેને લઘુ રેખા પણ કહેવામાં આવે છે. અંગ્રેજીમાં તેને Hyphen કહેવાય છે. તે એક પ્રકારની જોડણીની યુક્તિ spelling device છે. લઘુરેખા શબ્દની અંતગર્ત વિભાજન માટે વપરાય છે.

6. ઉપસંહાર

વિરામચિન્હ કોઇ દેવી વસ્તુ નથી. એ મનુષ્ય સામાજિક શોધ છે. તેથી નેતે અન્ય શોધોની જેમ દેશ- કાળ અનુસાર, પરિસ્થિતિ અને સંદર્ભ અનુસાર વિરામચિન્હ પણ વિવેક દાખવવો જોઇએ તેની હેરફેર કેવી પરિસ્થિતિ સર્જે છે તે જોઇએ તો ફ્રાન્સમાં એક ક્રીસો બનેલો : જેમાં લખાણમાં શાહીનો ડાઘો છે કે અલ્પ વિરામ એના નિર્ણય સાથે ૪૦, ૦૦૦ ડોલરની રકમ મળવા-ન-મળવાનો પ્રશ્ન સંકળાયેલો હતો. આમ, વિરામચિન્હોના યોગ્ય વપરાશ માટે વિવેક બુધ્ધિ, સુરુચિ અને અમુક પ્રમાણમાં અભ્યાસ- મહાવરો આવશ્ય મનાયા છે.

સંદર્ભ

ગુજરાતીમાં વિરામચિન્હો: મોહનભાઈ પટેલ, ચંદ્રાકાન્ત શેઠ, પુસ્તકમાંથી